

Koziello-Poklewski, Bohdan

Z badań nad strukturą terytorialną NSDAP w Prusach Wschodnich w latach 1921-1933

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3-4, 285-293

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z BADAŃ NAD STRUKTURĄ TERYTORIALNĄ NSDAP W PRUSACH WSCHODNICH W LATACH 1921—1933

W początkach lat dwudziestych ruch narodowosocjalistyczny był w Prusach Wschodnich jeszcze bardzo mało znany i nie odgrywał w życiu politycznym prowincji poważniejszej roli. Organizacyjnie, partia hitlerowska była szeregami luźno powiązanych grup członków i sympatyków. Nie istniały w tym czasie jeszcze komórki partii hitlerowskiej — Ortsgruppen. Próbę ich zorganizowania, jak np. w Wystruci¹, zablokowało zarządzenie pruskiego ministra spraw wewnętrznych z 15 listopada 1922 r., zakazujące działalności Narodowosocjalistycznej Partii Robotniczej (NSDAP) na obszarze Prus. Nieliczni członkowie partii nazistowskiej, jak ją wówczas nazywano, należeli do Ortsgruppe w Monachium². Zakaz działalności partii hitlerowskiej na obszarze Prus spowodował, że zarówno jej członkowie, jak i sympatycy zostali członkami różnego typu organizacji volkistowskich, przede wszystkim Deutschvölkischer Schutz und Trutzbund, Bund Oberland, Preussenbund, a także paramilitarnych, jak Stahlhelm.

Nieudany pucz monachijski Hitlera 9 listopada 1923 r. i wprowadzone w konsekwencji, przez poszczególne rządy krajowe, dalsze ograniczenia w stosunku do partii hitlerowskiej — poważnie osłabiły jej działalność. Ale nawet w tym okresie szczególnej słabości ruchu hitlerowskiego można było zaobserwować w Prusach Wschodnich przejawy działalności zwolenników Hitlera. Po rozwiązaniu Reichstagu w marcu 1924 r. i rozpisaniu na 5 maja tegoż roku wyborów, wschodniopruscy naziści utworzyli — wspólnie z Deutschvölkische Freiheitspartei — Völkisch-Sozialer Freiheitsblock, którego przewodniczącym został członek partii hitlerowskiej w Królewcu, Wilhelm Stich³. Wybory z 5 maja 1924 r. przyniosły hitlerowcom 8,6% ogółu ważnych głosów w Prusach Wschodnich, a wybory do Reichstagu z 7 grudnia 6,2% ogółu ważnych głosów⁴.

Po zniesieniu zakazu działalności NSDAP w Prusach (12 grudnia 1924 r.⁵) oraz zwolnieniu Hitlera z twierdzy w Landsbergu, 20 grudnia 1924 r., nastąpiła odbudowa partii hitlerowskiej, tak zwana Neugründung. 26 lutego 1925 r. Hitler ogłosił wytyczne — *Grundsätzliche Richtlinien für die Neuaufstellung der NSDAP* — w których omówił sprawy organizacji, członkostwa, tworzenia

1 Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem (dalej GSta), Gauarchiv, Gauleitung Ostpreussen der NSDAP (dalej GA), C 51 a, k. 70—71. List Waldemara Weissela do Waldemara Maguni z 8 VIII 1939 r.

2 Ibidem, k. 5—8. Das Werden der NSDAP in Insterburg Stadt und Land; C 53 a (1), k. 24. Die Kampfzeit bis zum 30. Januar 1933.

3 GSta, GA, C 53 a (2), k. 150—160. Die ersten politischen Marschkolonnen.

4 D. Hertz-Eichenrode, *Politik und Landwirtschaft in Ostpreussen 1919—1930. Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*, Köln und Opladen 1969, s. 67.

5 W. Böhnke, *Die NSDAP im Ruhrgebiet 1920—1933*, Bonn Bad Godesberg 1974, s. 81.

i zadań oddziałów szturmowych (Sturm Abteilungen — SA), metod walki politycznej i agitacji⁶. Od tej chwili wschodniopruscy członkowie partii hitlerowskiej zaczęli myśleć o nadaniu swej działalności konkretnych form organizacyjnych. Już 1 marca 1925 r. powstała oficjalna komórka partii hitlerowskiej w Królewcu (Ortsgruppe Königsberg der NSDAP). Inicjatorami jej powołania byli starzy członkowie partii — piekarz Waldemar Magunia i pomocnik kupiecki (Handlungsgehilfe) Wilhelm Stich. W zebraniu organizacyjnym wzięli udział: czeladnik piekarski Baumgarth, pomocnik kupiecki Hermann, dozorca domu Fester i uczeń szkoły budowlanej Wallowitz⁷. Wkrótce potem, z inicjatywy Wilhelma Sticha, a za pieniądze Waldemara Maguni, który w pierwszym okresie finansował wszystkie poczynania partii hitlerowskiej w Królewcu, komórka królewiecka zamieściła w „Königsberger Allgemeine Zeitung” ogłoszenie, w którym wzywała wszystkich członków partii w Prusach Wschodnich do podania swoich adresów. Zgłosiła się wówczas komórka partyjna w Wystruci oraz pojedynczy członkowie z różnych miejscowości prowincji, w tym cała grupa z Tylży⁸.

Wspomniane wytyczne Hitlera mówiły o podziale obszaru Rzeszy niemieckiej na okręgi partyjne — Gau — odpowiadające w swych granicach okręgom wyborczym do parlamentu Rzeszy. Jednym z takich okręgów partyjnych — Gau Ostpreussen der NSDAP — były Prusy Wschodnie. Na czele organizacji partyjnej każdego okręgu partyjnego stał kierownik okręgu, zwany początkowo Gauführer, a następnie Gauleiter, zatwierdzony osobiście przez Hitlera.

Inicjatywa ukonstytuowania Gau Ostpreussen der NSDAP wyszła z królewieckiej komórki partyjnej. Jej członkowie, Wilhelm Stich i Waldemar Magunia, zwołali na 5 kwietnia 1925 r. w Wystruci, najśliszszym wówczas w Prusach Wschodnich ośrodku partii hitlerowskiej, zebranie starych członków partii z różnych miejscowości prowincji i utworzyli okręg partyjny Prusy Wschodnie. Prowadzenie spraw organizacyjnych (Geschäftsführung) powierzono Wilhelmcwi Stichowi, natomiast kierownictwo wschodniopruskiej SA objął Waldemar Magunia⁹. Jemu również przypadło objęcie kierownictwa komórki w Królewcu.

Kierownictwo okręgu przystąpiło, zgodnie zresztą z wytycznymi władz centralnych NSDAP (Reichsleitung), do ożywionej działalności propagandowej. Efektem tych poczyniń było pierwsze publiczne zebranie NSDAP w Królewcu (30 kwietnia 1925 r.), na którym jako mówca wystąpił Hermann Esse, szef propagandy Hitlera i redaktor „Völkische Beobachter”¹⁰.

W lipcu 1925 r. zaczął się ukazywać pierwszy w Prusach Wschodnich nazistowski miesięcznik — „Die Deutsche Arbeiterzeitung”. Jego założycielem i wydawcą był Erich Georg Stettinski. Ukazały się jedynie cztery numery, każdy w nakładzie 10 tys. egzemplarzy, które rozdawano bezpłatnie mieszkańcom miasta. Ton pisma był tak podburzający, że po ukazaniu się czwartego numeru władze wydały zakaz jego ukazywania się. Zakaz ten wyszedł zresztą partii hitlerowskiej na korzyść, bo wydawca stał na skraju bankructwa¹¹. Nawiasem mówiąc, uzasadniając zakaz, przewidzianego na październik 1925 r.,

6 Völkischer Beobachter, 1925, nr 1, ss. 1—2.

7 GSta, GA, B 31 c, k. 179; C 53 a (1), k. 92.

8 Ibidem, C 53 a (1), k. 93.

9 Ibidem, B 31 c, k. 179; C 53 a (2), k. 154—155.

10 Ibidem, B 31 c, k. 180.

11 Ibidem, C 53 a (2), k. 154.

publicznego zebrania w Królewcu z Hitlerem jako mówcą, policja powołała się nie tylko na zakaz pruskiego ministra spraw wewnętrznych, Severinga, wystąpienia publicznego Hitlera, ale — już od siebie — dodała, iż ton „Die Deutsche Arbeiterzeitung” wskazuje, że wystąpienie Hitlera byłoby jeszcze ostrzejsze¹².

Innym pismem hitlerowskim ukazującym się w tym samym czasie w Prusach Wschodnich był również miesięcznik „Sammeln”, wydawany jako dodatek do „Tilsiter Zeitung”. Ukazywał się w nakładzie 5 tys. egzemplarzy. Po kilku jednak miesiącach, na skutek braku funduszy przestał wychodzić¹³.

19 lutego 1926 r. po raz pierwszy przemawiał w Królewcu Goebbels. Mówił na temat: „Hitler oder Lenin”. W czasie zebrania doszło do formalnej bitwy między nazistami a królewieckimi komunistami¹⁴. Było to ostatnie zebranie zorganizowane za kierowania okręgiem przez Sticha. Ze względów zawodowych zrzekł się on tej funkcji. Objęcie tego stanowiska zaproponowano Waldemarowi Maguni, który go nie przyjął. Po dłuższych pertraktacjach Reichsleitung zatwierdziła na to stanowisko Brunona Gustava Scherwitza. Najbliższe miesiące wykazały, iż nie była to decyzja trafna¹⁵. Nowy Gauführer — takiej nomenklatury wówczas używano — objął urządowanie 17 marca 1926 r. W czasie blisko rocznego kierowania okręgiem przez Scherwitza partia hitlerowska w Prusach Wschodnich nie odnotowała jakiegokolwiek rozwoju. O jej słabości w tym czasie świadczy, iż na drugim Reichsparteitag w Weimarze, 3—4 lipca 1926 r., Prusy Wschodnie reprezentowało zaledwie dziewięciu członków. Natomiast na trzecim, 21 sierpnia 1927 r., niewiele więcej, bo piętnastu¹⁶. Nowy Gauführer, Scherwitz, zdawał sobie — jak się wydaje — sprawę, iż nie dorósł do stojących przed nim zadań. Już w pół roku po objęciu stanowiska złożył dymisję¹⁷. Dymisja ta nie została przyjęta przez Reichsleitung¹⁸. Dotychczasowa, i tak już nikła, działalność organizacyjna i propagandowa okręgu wschodniopruskiego zanikła prawie zupełnie po odejściu do Berlina Dürra, w którego ręku spoczywały sprawy organizacyjne okręgu partii (Gaugeschäftsführung)¹⁹. Podjęte przez Scherwitza próby przywrócenia dyscypliny partyjnej, ożywienia działalności propagandowej (członkowie miesiącami zalegali z płaceniem składek, nie prenumerowali obowiązkowego egzemplarza „Völkische Beobachter”, nie organizowali publicznych zebrań, a nawet nie odbywali spotkań środowiskowych — Sprechabende)²⁰ nie przyniosły efektów. Co więcej, Scherwitz napotkał silną opozycję wewnątrz partii. Jej wyrazem było wystąpienie 30 członków z Ortsgruppe w Królewcu. Poczynania jego spotkały się również z krytyką w Wystruci, w dalszym ciągu naj-silniejszym ośrodku partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich²¹. W grupie

12 Ibidem.

13 Ibidem, C 77 a, k. 2.

14 Ibidem, B 31 c, k. 180.

15 Ibidem. Zob. też C 53 a (2), k. 155.

16 Ibidem, B 31 c, k. 180; C 53 a (2), k. 158.

17 Ibidem, B 7 b, k. 21. Podpisany przez Dürra okólnik z 23 IX 1926. Wbrew temu co twierdzi G. Reifferscheid, *Die NSDAP in Ostpreussen. Besonderheiten ihrer Ausbreitung und Tätigkeit*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1978, Bd. 39, s. 63, Geschäftsführer za czasów Scherwitza był Dürr, a nie Wilhelm Stich.

18 GSta, GA, B 6 b, k. 22—23, 2. Rundschreiben. An alle Ortsgruppen und Einzelmitglieder z 8 X 1926 r., podpisany przez Organisationsleiter Dürr, Gauleiter Scherwitz.

19 Ibidem, k. 24, Rundschreiben, nr 4 z 26 I 1927.

20 Ibidem, k. 22—23, 2. Rundschreiben z 8 X 1926 r.; k. 25—26, Rundschreiben z 19 V 1927 r.

21 Ibidem, C 53 a (2), k. 158.

opozycyjnej znalazło się wielu członków partii z Wilhelmem Stichem na czele²². W efekcie zanikła zupełnie zewnętrzna działalność partii.

Rozwój sytuacji we wschodniopruskim okręgu partyjnym skłonił Reichsleitung do odwołania Scherwitza²³. Na porządku dziennym stanęła sprawa obsadzenia stanowiska Gauleitera. Waldemar Magunia odmówił, podobnie jak poprzednio, objęcia tego stanowiska. Został jednak, wbrew woli, mianowany przez wydział organizacyjny (personalnie przez Gregora Strassera, wówczas kierownika wydziału organizacyjnego — Reichsorganisationsleiter) zastępcą Gauleitera we wschodniopruskim okręgu partyjnym. Jego dotychczasowe obowiązki kierownika Ortsgruppe w Królewcu przejął Max Stülpner²⁴. Było to rozwiązanie prowizoryczne, które — zgodnie z zapewnieniem Reichsleitung — nie miało trwać długo. W rzeczywistości trwało aż do połowy września 1928 r., jakkolwiek już 18 marca tego roku na konferencji (Gautagung) w Królewcu rozpatrywano sprawę obsadzenia stanowiska Gauleitera i padła wówczas propozycja powierzenia go Erichowi Kochowi²⁵. Nie było matomiasz mowy — wbrew temu co twierdzi Fritz Gäuse — o kandydaturze Heinricha Himmlera²⁶. Nie ulega wątpliwości, że zarówno zapewnienie Reichsleitung, iż sprawa zostanie w najbliższym czasie definitywnie rozwiązana, jak może przede wszystkim powierzenie stanowiska zastępcy Gauleitera Waldemarowi Maguni, cieszącemu się szczególnym mirem u wschodniopruskich nazistów, a też i objęcie kierownictwa komórki partyjnej w Królewcu przez równie popularnego Maxa Stülpnera, w jakimś stopniu zahamowało rozpad partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich. W samym zaś Królewcu na skutek energicznych poczynań organizacyjnych i propagandowych Stülpnera nastąpił rozwój liczebny partii²⁷.

Obraz partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich, zarówno organizacyjny, jak i liczbowy, ukazuje bez osłonek protokół Gautagung z 18 marca 1928 r.²⁸. Jak nisko spadło wówczas znaczenie partii hitlerowskiej w tej prowincji dowodzą najlepiej wyniki wyborów do Reichstagu z 20 maja 1928 r. Z ogólnej liczby 998 807 ważnych głosów, na listę partii narodowosocjalistycznej padło 8097, a więc 0,8⁰/o. Tym samym Prusy Wschodnie były jedynym okręgiem wyborczym w Rzeszy, w którym odsetek uzyskanych przez NSDAP głosów wynosił poniżej 1,0⁰/o. Również i w przeprowadzonych w tym samym dniu wyborach do pruskiego Landtagu naziści w Prusach Wschodnich zdobyli tylko 0,8⁰/o ważnych głosów. Przy tym wyliczeniu słuszną wydaje się jednak uwaga Dietera Hertz-Eichenrode, który zaznacza, iż w Prusach Wschodnich Völkisch-nationale Block uzyskała 40 345 głosów (4,0⁰/o), co dowodzi, że istniał tu niewyzyskany przez nazistów potencjał sił nacjonalistycznych, nie stojących daleko od ideologii NSDAP²⁹.

Ponieważ zapowiedziane przez Reichsleitung załatwienie kwestii obsady stanowiska Gauleitera w Prusach Wschodnich przeciągało się, mimo decyzji

22 Ibidem, B 7 b, k. 25—26, Rundschreiben z 10 V 1927 r.

23 Ibidem, B 31 c. k. 180.

24 Ibidem, C 53 a (2), k. 158.

25 Szczegóły zob. B. Koziello-Poklewski, *Przyczynki do początków partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich*, Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi, t. 10 (w druku).

26 F. Gäuse, *Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, Bd. 3, Köln—Wien 1971, s. 112.

27 GStA, GA, C 53 a (1), k. 56—57. Tätigkeitsbericht z 20 III 1928.

28 B. Koziello-Poklewski, op. cit.

29 D. Hertz-Eichenrode, op. cit., s. 67; zob. też K. Forstreuter, *Ostpreussen*, w: *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik*, Köln—Graz 1966, s. 38.

zapadłych na Gautagung w marcu 1928 r., Waldemar Magunia i Max Stülpner wyjechali 28 sierpnia tego roku na konferencję kierowników partii hitlerowskiej (Führertagung) w Monachium, by sprawę tę załatwić ostatecznie. Wówczas to w Monachium zapadła decyzja, że stanowisko obejmie Erich Koch³⁰. Od tej chwili wydarzenia potoczyły się szybko. 3 września Hitler zatwierdził Kocha na stanowisku Gauleitera Prus Wschodnich. 15 września Koch przybył do Królewca, a następnego dnia odbył się w Gierdawach pierwszy w dziejach partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich Gauparteitag, połączony z apelem wschodniopruskiej SA³¹. Zapoczątkowało to łańcuch publicznych zebrań obsługiwanych bezpośrednio przez Kocha³². Równoległe z akcjami propagandowymi przebiegały prace organizacyjne. 1 grudnia Koch powołał do życia organizację kobietę — Gaufrauenchaft, a 16 grudnia Hitlerjugend³³.

Istotną kwestią była zmiana struktury organizacyjnej. Blisko czteromiesięczna, nieprzerwana akcja propagandowa przyniosła spodziewane rezultaty. W okresie między wrześniem 1928 r. a styczniem 1929 r. liczba zapisanych członków partii wzrosła blisko czterokrotnie³⁴. Udało się przede wszystkim ożywić istniejące już swego czasu komórki partyjne, jak na przykład, licząca 60 członków, w Piłkałach czy w Kussen koło Piłkał, licząca 80 członków³⁵. Niewątpliwy rozwój liczebności partii spowodował, że dotychczasowe bezpośrednio kierowanie przez Gauleitung poszczególnymi komórkami terenowymi nie wystarczało. Potrzebne były ogniwa pośrednie. Wbrew temu, co twierdzi Gerhard Reifferscheid³⁶, to właśnie dopiero Koch, 24 stycznia 1929 r., podzielił wschodniopruski okręg partyjny na obwody (Bezirk), z których każdy obejmował po kilka powiatów. Na czele obwodu stał kierownik obwodu (Bezirksleiter) jako pośrednik między kierownikami powiatów (Kreisleiter), komórek terenowych (Ortsgruppenleiter) i tzw. punktów oparcia (Stützpunktleiter). Kierownika obwodu powoływał Koch, ten zaś kierowników powiatów, komórek terenowych i punktów oparcia. Wszystkich jednak zatwierdzał na tych stanowiskach Gauleiter.

Wytyczne Kocha szczegółowo określały obowiązki kierownika obwodu i czyniły go osobiście odpowiedzialnym przed Gauleiterem za rozwój organizacyjny partii w jego obwodzie. Sprawy organizacji wewnątrzpartyjnej nie przebiegały jednak bezkonfliktowo. Z oporami podporządkowywali się dyscyplinie narzuconej przez Kocha różni dowódcy SA, przyzwyczajeni do działania obok partii, a nawet ponad nią. Tymczasem Koch, zgodnie zresztą z ustaleniami zawartymi we wspomnianych wytycznych Hitlera, uważał SA za zbrojne ramię partii, podporządkowane jej linii politycznej. Dlatego też za podstawowe zadanie uważał organizowanie w obwodach komórek partyjnych, a dopiero w następnej kolejności oddziałów SA. Powołanie oddziału SA w miejscowości, w której jeszcze nie było komórki terenowej traktował jako wykroczenie przeciwko dyscyplinie partyjnej, a organizatorom takich oddziałów groził usunięciem z partii³⁷. Już w wytycznych organizacyjnych z 30 maja 1929 r.

30 Na temat kulis skierowania Kocha do Prus Wschodnich zob. P. Hüttenberger, *Die Gauleiter*, Stuttgart 1969, s. 48 n.

31 GStA, GA, B 31 c, k. 181.

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*.

34 *Ibidem*, C 53 a (1), k. 80—88. *Versammlungsbericht*, 28 I 1929 r.

35 *Ibidem*, k. 55. Pismo Ortsgruppe Königsberg z 25 II 1928 do Reichsleitung München.

36 G. Reifferscheid, *op. cit.*, s. 86.

37 GStA, GA, B 7 b, k. 27—28. *Rundschreiben* nr 1 z 24 I 1929.

określających szczegółowo zasady organizowania Ortsgruppe i Stützpunkte oraz zadania ich kierowników stwierdzał, że po utworzeniu komórki partyjnej należy również utworzyć oddział SA, którego dowódca podlega kierownikowi miejscowej komórki partyjnej³⁸.

Dokonany na początku 1929 r. podział wschodniopruskiego okręgu partyjnego na obwody podlegał w następnym okresie różnym korekturom, zmierzającym do usprawnienia działalności organizacyjnej i propagandowej. Tyczyło to zarówno podziału na obwody, jak i podziałów wewnątrz obwodów. Wkrótce okazało się, że obwód Mazury (Bezirk Masuren), obejmujący powiaty eiłcki, giżycki, mławowski, nidzicki, olsztyński, ostródzki, piski, reszelski i szczywieński, jest zbyt rozległy, co utrudniało administrowanie organizacyjne i propagandowe. Podzielony więc został na dwa obwody: obwód zachodniomazurski (Bezirk Westmasuren, zwany też Südostpreussen) z powiatami nidzickim, olsztyńskim, ostródzkim, reszelskim i szczywieńskim oraz obwód wschodniomazurski (Bezirk Ostmasuren) z powiatami eiłckim, giżyckim, mławowskim i piskim³⁹.

5 maja 1930 r. Gauleitung zatwierdziło, wcale nie ostatecznie jak się wkrótce okazało, podział na obwody. Według niego wschodniopruski okręg partyjny dzielił się na czternaście obwodów:

I. Królewiec (Königsberg), składający się z powiatów królewieckiego (miejskiego) i wiejskiego), labiawskiego i rybackiego.

II. Barcja (Barten), powiaty gierdawski, kętrzyński, welawski, węgorzewski i wschodnia część reszelskiego.

III. Północno-wschodni (Nordost), powiaty darkiejmski, gąbiński, gołdapski i wystrucki.

IV. Tylża (Tilsit), powiaty nizinny i Tylża-Ragneta.

V. Wschód (Ost), powiaty piłkalski i stołupiański.

VI. Zachodniomazurski (Westmasuren), powiaty olsztyński, ostródzki i zachodnia część reszelskiego.

VII. Wschodniomazurski (Ostmasuren), powiaty eiłcki, giżycki, mławowski, olecki i piski.

VIII. Zachodniopruski (Westpreussen), powiaty malborski, kwidzyński, suski i sztumski.

IX. Warmia (Ermland), powiaty braniewski i lidzbarski.

X. Gdański (Danzig).

XI. Okręg kłajpedzki (Memelgebiet).

XII. Grunwald (Tannenberg), powiaty nidzicki i ostródzki.

XIII. Pogórze (Oberland), powiaty eiłbąski, morąski, pasłęcki.

XIV. Natangia (Natangen), powiaty bartoszycki, iławiecki i świętomiejski⁴⁰.

Podział ten w ciągu najbliższego roku był również poddawany różnym korekturom. W styczniu 1931 r. połączono, podzielony dotychczas na dwie części, powiat reszelski w jedną całość, ustanowiono Kreisleitery i cały powiat włączono do obwodu Barcja⁴¹. Różne względy, natury głównie organizacyjnej — np. odległość od centrów, jakimi były Kreisleitungen — powodowały, iż po kilka wsi należących administracyjnie do powiatu z jednego obwodu

38 Ibidem, k. 8. Organisationsrichtlinien z 30 V 1929 r.

39 Ibidem, C 34 b, k. 65. Pismo Gaugeschäftsführer z 3 IX 1929.

40 Ibidem, B 7 b, k. 40. Gau-Rundschreiben z 1 V 1930.

41 Ibidem, C 33 b, k. 230. Pismo Gaugeschäftsführer z 5 I 1931.

przyłączano do powiatu z innego obwodu. I tak na zasadzie porozumienia kierowników obwodów Warmia i Natangia, oddzielono od powiatu lidzbarskiego, obwodu Warmia, wsie Babiak, Bobrownik, Lubomino, Wapnik, Wojciechy i Wójtowo i włączono do powiatu bartoszyckiego w obwodzie Natangia⁴². Podobnie całą wschodnią część powiatu malborskiego z obwodu Zachodniopruskiego włączono do powiatu elbląskiego, należącego do obwodu Pogórze⁴³. W miesiąc później cały powiat elbląski (miejski i wiejski) włączono do obwodu Zachodniopruskiego⁴⁴. Położone na granicy powiatu iławckiego miejscowości Bomben i Robitten, które były tylko punktami oparcia (Stützpunkte) wyłączono z powiatu świętomiejskiego i włączono do powiatu iławckiego. Obydwa powiaty należały do obwodu Natangia⁴⁵. Wkrótce powróciły zresztą do powiatu świętomiejskiego, bo nastąpiła ponowna reorganizacja i inny podział obszaru wschodniopruskiego okręgu partyjnego⁴⁶.

Gwałtowny rozwój liczebny partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich w początkach lat trzydziestych — przede wszystkim na skutek masowego napływu wschodniopruskich chłopów, gnębionych od dłuższego czasu kryzysem rolnym, z którym władze republiki weimarskiej nie mogły sobie poradzić, nachylających chętnie ucha na propagandę, założonego przez Kocha już w końcu 1928 r., narodowosocjalistycznego związku chłopów i osadników⁴⁷ — spowodował, że w każdej prawie wschodniopruskiej wsi istniały komórki miejscowe partii lub, co najmniej, punkty oparcia⁴⁸. Wreszcie okrzepnięcie organizacyjne partii hitlerowskiej w tej prowincji i jej coraz bardziej liczący się udział w życiu politycznym i społecznym wykazały, iż istniejący podział okręgu na obwody uniemożliwia sprawną akcję propagandową i organizacyjną. Obwody obejmowały zbyt wielki obszar, by można było skutecznie nimi kierować. Zdecydowano się więc na przeprowadzenie reorganizacji; w miejsce obwodów utworzono komisariaty okręgu (Gaukommissariate)⁴⁹. Wschodniopruski okręg partyjny podzielono na dwadzieścia komisariatów:

- I. Powiat miejski Królewiec (Gross Königsberg).
- II. Powiaty królewiecki (wiejski i rybacki).
- III. Powiaty labiawski i welawski.
- IV. Powiaty gierdawski i kętrzyński.
- V. Powiaty bartoszycki i iławcki (później dołączono powiat świętomiejski).
- VI. Powiaty braniewski i świętomiejski (zlikwidowany 1 października 1931 r.).
- VII. Powiaty morąski i pasłęcki.
- VIII. Powiaty nizinny i tyłżycki.
- IX. Powiaty gąbiński i wytrucki.
- X. Powiaty pilkański i stołupiański.
- XI. Powiaty darkiejmski i węgorzewski (później dołączono gołdapski).
- XII. Powiaty gołdapski i olecki.

42 Ibidem, C 34 d, k. 553—554. Pismo Bezirksleitung Ermland z 15 II 1931.

43 Ibidem, k. 412. Pismo Bezirksleitung Westpreussen z 4 II 1931.

44 Ibidem, C 35 b, k. 291. Pismo Gauleitung z 20 II 1931.

45 Ibidem, C 34 e, k. 574. Pismo Gauleitung z 17 III 1931.

46 Ibidem, C 36 d, k. 95. Pismo stellv. Gauleiter z 7 V 1931.

47 Ibidem, B 31 e, k. 182.

48 D. Hertz-Elchenrode, *Die Wende zum Nationalsozialismus im südlichen Ostpreussen 1930—1932*, Olsztyńskie Studia Niemcoznawcze, t. 1 (w druku).

49 GSta, GA, C 34 d, k. 460. Pismo stellv. Gauleiter z 6 V 1931.

XIII. Powiat etcki (później dołączono olecki).

XIV. Powiaty giżycki i mrągowski.

XV. Powiat piski (później dołączono szczycieński).

XVI. Powiaty nidzicki i szczycieński.

XVII. Powiaty olsztyński i ostródzki.

XVIII. Powiaty lidzbarski i reszelski (później dołączono braniewski).

XIX. Powiaty elbląskie, malborski i sztumski.

XX. Powiaty kwidzyński i suski⁵⁰.

Komisariaty obejmowały obszar mniejszy niż dotychczasowe obwody. Zniesiono też ogniwo pośrednie, jakim w okresie istnienia obwodów były Kreisleitungen. Wreszcie z uwagi na udział w wyborach do rad gminnych zakazano podziału powiatów⁵¹.

Taki podział wschodniopruskiego okręgu partyjnego przetrwał do sierpnia 1932 r. Wówczas to zniesiono komisariaty okręgu, a utworzono Kreisleitungen, których obszar pokrywał się ściśle z obszarem administracyjnym powiatów⁵².

Wewnętrzna struktura organizacyjna uległa zmianom wraz z rozwojem liczebności partii. W początkowym okresie władze okręgu (Gau) zarządzały bezpośrednio komórkami terenowymi (Ortsgruppe). W chwili powstania obwodów struktura była następująca: Gauleitung — Bezirksleitung — Kreisleitung — Ortsgruppe i Stützpunkt. Po utworzeniu komisariatów okręgu (Gaukommissariate) zlikwidowano — jak już wspomiano — ogniwo pośrednie, którym była Kreisleitung. Komisarz okręgu zarządzał bezpośrednio poszczególnymi Ortsgruppe i Stützpunkte w swoim okręgu. W tym czasie w większych miastach istniały sekcje — zazwyczaj obejmujące poszczególne dzielnice — złożone z kilku komórek (Zellen), z których każda liczyła przynajmniej sześciu członków partii. Wówczas był to w miastach najniższy szczebel władzy partyjnej. Na czele Zelle stał Zellenleiter. Wraz z rozwojem liczebnym partii i ta struktura ulegała zmianie. Od 1933 r. wyglądała ona następująco: najmniejszą jednostką organizacyjną był Block, obejmujący do 10 członków partii. Na czele stał Blockwart. Kilka Block, zazwyczaj pięć, tworzyło Zelle, która nie powinna obejmować więcej niż 50 członków partii. Na czele Zelle stał Zellenwart. Kilka Zelle (zazwyczaj około dziesięciu) tworzyło Ortsgruppe, która powinna liczyć nie więcej niż 500 członków. Na jej czele stał Ortsgruppenleiter, mający do pomocy sztab złożony z sekretarza (Schriftwart), skarbnika (Kassenwart) i propagandysty (Propagandawart). Wszystkie Block, Zelle i Ortsgruppe na obszarze powiatu administracyjnego tworzyły Kreis, na którego czele stał Kreisleiter ze swoim sztabem. Podlegał on bezpośrednio władzom okręgu partyjnego — Gau⁵³.

Taka struktura wewnętrzna zachowała się bez zmian do końca wojny.

⁵⁰ Ibidem, C 36 a do 38 d; zob. też G. Reifferscheid, op. cit., ss. 66—67. O występujących w wykazie zmianach w odniesieniu do powiatów nidzickiego, piskiego i szczycieńskiego zob. C 37 e, k. 283. Pismo stellv. Gauleiter z 10 VII 1931; w odniesieniu do powiatów bartoszyckiego, braniewskiego, haweckiego, lidzbarskiego i reszelskiego — C 34 e, k. 594. Pismo Organisationsleiter I z 28 IX 1931; w odniesieniu do powiatu goldapskiego — C 36 d, k. 126. Pismo Gaueschäftsführer z 6 I 1932.

⁵¹ GSta, GA, C 37 b, k. 54. Pismo Organisationsleiter I z 21 V 1931; zob. też C 24 d, k. 460. Pismo stellv. Gauleiter z 6 V 1931; C 33 b, k. 292. Pismo stellv. Gauleiter z 6 V 1931.

⁵² Ibidem, C 38 a, k. 54. Bericht über die Tagung in Allenstein 28 VIII 1932.

⁵³ Was muss ich von der nationalen Bewegung wissen, Königsberg (b.r.w. — 1933?), s. 23.

AUS DEN UNTERSUCHUNGEN ÜBER DEN TERRITORIALEN AUFBAU
DER NSDAP IN OSTPREUSSEN IN DEN JAHREN 1921—1933

Zusammenfassung

Ziel dieser Abhandlung war es, vor Augen zu führen, wie sich der territoriale Aufbau der Hitlerpartei in Ostpreussen bis zur Machtübernahme entwickelte. Die grundlegende Quelle der Abhandlung bilden Materiale der Gauleitung Ostpreussen der NSDAP, die im Geheimen Staatsarchiv Berlin-Dahlem aufbewahrt sind.

Zu Beginn der zwanziger Jahre war die nationalsozialistische Bewegung in Ostpreussen noch sehr wenig bekannt und spielte im politischen Leben der Provinz keine ernsthafte Rolle. Die wenigen Mitglieder der Nazipartei aus Ostpreussen gehörten der Orstgruppe in München an.

Am 5. April 1925, auf Anregung der alten Mitglieder der Partei, wurde der Gau Ostpreussen der NSDAP gegründet. In dieser ersten Zeit unterstanden die Ortsgruppen (Stützpunkte) direkt dem Gau. Die innere Organisationsstruktur unterlag, zusammen mit der zahlenmässigen Entwicklung der Partei, Aenderungen. Zur Zeit als die Bezirke geschaffen wurden, im Jahre 1929, war die Struktur eine folgende: Gauleitung — Bezirksleitung — Kreisleitung — Ortsgruppe und Stützpunkte. 1931, nach Schaffung der Gaukommissariate, löste man die Zwischenzellen, welche bisher die Kreisleitung darstellten, auf. Der Gaukommissar leitete direkt die jeweiligen Orstgruppen und Stützpunkte in seinem Gau. Zu dieser Zeit bestanden in grösseren Städten, gewöhnlich die jeweiligen Stadtteile umfassende, Sektionen, die sich aus einigen Zellen zusammensetzten, jede von ihnen zählte mindestens 6 Parteimitglieder. Dazumal war dies in den Städten die niedrigste Stufe der Parteimacht. An der Spitze der Zelle stand der Zellenleiter. Gleichzeitig mit der zahlenmässigen Entwicklung der Partei unterlag auch diese Struktur einer Veränderung. Seit 1933 sah sie folgendermassen aus: die kleinste Organisationseinheit war der Block, er umfasste 10 Parteimitglieder. An der Spitze stand der Blockwart. Einige Blocks, gewöhnlich 5, bildeten eine Zelle, die nicht mehr als 50 Parteimitglieder umfassen sollte. An ihrer Spitze stand der Zellenwart. Einige Zellen (gewöhnlich 10) bildeten die Orstgruppe, die gewöhnlich nicht mehr als 500 Mitglieder zählen sollte. An ihrer Spitze stand der Ortsgruppenleiter, der einen Stab zu Hilfe hatte, der sich aus Schriftwart, Kassenwart und Propagandawart zusammensetzte. Alle Blocks, Zellen und Ortsgruppen auf dem Gebiet der Kreisverwaltung bildeten den Kreis, an seiner Spitze stand der Kreisleiter mit seinem Stab. Er unterstand direkt der Gauleitung. Diese innerliche Struktur erhielt sich bis Kriegsende.